

CSÁNYI GERGELY¹

TÁRSADALOMSTRUKTÚRA ÉS VÁGYSTRUKTÚRA

Bourdieu hatása a kortárs szexuálszociológiára

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.2.11>

ABSZTRAKT

E tanulmányban Pierre Bourdieu hatásával foglalkozom a kortárs szexuálszociológiában. Abból a problémából indulok ki, hogy a társadalomstruktúrával összefüggésben a legtöbb szociológiai munka a szexuális gyakorlat vagy a szexuális identitás kérdését tárgyalja, és ezek az értelmezési keretek rendszerint figyelmen kívül hagyják a szexuális vágy kérdését. Két olyan Bourdieu-re támaszkodó koncepciót mutatok be, melyeket – potenciálisan – alkalmasnak látok arra, hogy a társadalomstruktúra és a vágystruktúra összefüggéseit megragadják. Először felvázolom, hogy milyen eddigi trendek vannak a szociológiában és a szociológia határterületein a szexualitás és társadalomstruktúra összefüggéseinek vizsgálatára. Majd felvázolom az erotikus habitus és az erotikus tőke koncepcióit, végül mérlegelem e fogalmak hasznosságát.

Kulcsszavak: Bourdieu, szexualitás, erotikus tőke, erotikus habitus

SOCIAL STRUCTURE AND THE STRUCTURE OF DESIRE

Bourdieu's influence on the contemporary sociology of sex

ABSTRACT

In this paper, I address the impact of Pierre Bourdieu in the contemporary sociology of sex. I start from the problem that most sociological work on social structure deals with the question of sexual practice or sexual identity, and these interpretative frameworks usually ignore the question of sexual desire. I present two concepts, drawing on Bourdieu, which I see as potentially suitable for capturing the interrelations between social structure and the structure of desire. First, I outline existing trends in sociology and at the boundaries of sociology to investigate the relationship between sexuality and social structure. I then outline the concepts of erotic habitus and erotic capital, and finally consider the usefulness of these concepts.

Keywords: Bourdieu, sexuality, erotic capital, erotic habitus

¹ ELTE Társadalomtudományi Kar.

CSÁNYI GERGELY

TÁRSADALOMSTRUKTÚRA ÉS VÁGYSTRUKTÚRA

BOURDIEU HATÁSA A KORTÁRS SZEXUÁLSZOCIOLÓGIÁRA

VÁGYSTRUKTÚRA ÉS TÁRSADALOMSTRUKTÚRA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

A probléma melyből kiindulok, hogy a szex és szexualitás társadalomtudományi kutatásából jellemzően hiányzik a szexuális vágy szempontja, illetve azokból a – főleg pszichoanalitikus – kutatásokból melyek a szexuális vágyra koncentrálnak, hiányzik a társadalomstruktúra szempontja. A tanulmány első fejezetében a szex- és szexualitáskutatás legfontosabb nemzetközi irányzatait tekintem át röviden, abból a szempontból, hogy azokban hogyan jelenik meg a társadalomstruktúra és a vágystruktúra, ha társadalomstruktúra alatt a társadalmi viszonyrendszerek összességét értem, (szexuális) vágystruktúra alatt pedig egyszerre értem az érzelmi kötődés és a szexuális intenció társadalmi viszonyait („katexisstruktúra”; Connell 2012 [2009]: 113–115), valamint – legalábbis részben – az ezek inkorporációjával kialakult diszpozíciós struktúrákat, melyek bizonyos tárgyakat² és gyakorlatokat szexuális ingerekhez kapcsolnak (vö. Green 2008a:614).

A Bielefeldi Egyetemen az 1970-es évek végétől egy második hullámos szocialista feminista kutatócsoport működött, amely egyaránt támaszkodott az elsőgenerációs (főleg autonomista) szocialista feminista szerzők belátásaira és a világrendszerelemzés akkoriban intézményesülő iskolájára. E kutatócsoport tagja volt Claudia von Werlhof, aki 1980-as (2020 [1980]) programadó cikkében arra a problémára hívta fel a figyelmet, hogy bár a szex alapvető előfeltétele a társadalmi reprodukciónak, a marxista elemzések mégis vagy kevés figyelmet szentelnek neki, vagy teljesen figyelmen kívül hagyják. A politikai gazdaságtan számára érdektelennek tűnő szexet és a szexualitást olyan „puha” diszciplínának tanulmányozzák, mint az antropológia, a mikroszociológia, a szociálpszichológia és – főleg – a pszichoanalízis. Von Werlhof amellet érvelt, hogy a gazdaság és a szex merev elválasztása a kutatásban maga is a kritikai elméletek – az ideológiakritika – tárgya kell, hogy legyen, valamint hogy mind a gazdaság, mind a szex fogalmának új, az eddiginél tágabb meghatározására van szükség. E kutatási program keretében a gazdaságot az élet (kapitalista logikából nézve a munkaerő) újratermelésének rendszereként kell értelmezni, a szexet pedig ennek egyik szegmensének. A von Werlhof által felvázolt kutatási program – nem véletlenül – nagyban hasonlít a Fernand Braudel (1984 [1979]:29, 559) által leírt történettudományi programhoz. Braudel amellet érvelt, hogy a történész feladata a „nagy” történelmi dinamikák és a „mindennapi élet” képei közötti összjáték feltárása, mivel a történelem legbonyolultabb rétege, a gazdaság, nem érthető meg anélkül, hogy meg ne vizsgálná, hogyan fonódnak bele az emberek mindennapi életének „etnografikus” részletei (lásd még erről Dunaway 2018 [2012]:54). A von Werlhof által javasolt program valójában nem más, mint a történeti materialista módszertannak az autonomista feminizmus, a világrendszer-elemzés és a különböző informalitáskutatások felől tájékozódó

² Pszichoanalitikus értelemben vett tárgyakat, tehát személyeket, testrészeket, hétköznapi értelemben vett tárgyakat és ezek reprezentációit.

változata, mely a társadalmi jelenségek vizsgálatakor figyelembe veszi azoknak a társadalmi viszonyoknak a teljességét, melyekbe a kutatott társadalmi jelenségek beágyazódnak. Tehát von Werlhof azt javasolja, hogy a szex- és szexualitáskutatásoknak a szexnek az élet (munkaerő) újratermelésében betöltött szerepéből kell kiindulniuk, figyelembe véve, hogy az élet újratermelésének viszonyai kapitalista körülmények között nemcsak a tőke-munka viszonyok, hanem a háztartáson belüli viszonyok, a tágabb genderviszonyok, a különböző munkaformák vagy akár termelési módok közötti viszonyok is, amelyek a kapitalizmus globális munkamegosztásában alakuló földrajzi viszonyok is egyben. A von werlhofi program azért lényeges itt, mert ez egy olyan program, mely szintetizálni kívánta a társadalomstruktúra, illetve a társadalomstruktúra újratermelésének kutatását és a szexualitáskutatást. Ugyanakkor ez a keret bár jól elhelyezi a szex és a szexualitás kérdését a társadalmi reprodukció folyamatában, a vágystruktúra kérdését alig tárgyalja.

A von werlhofi kritika kiterjeszthető a marxista kutatásokon kívülre is: a tágabb társadalomtudományos szexkutatások sem szintetizálják a makroszintet (társadalomstruktúra) és a mikroszintet (vágystruktúra), nemcsak az 1980-as programadó cikk megírásáig, hanem jellemzően azóta sem – még ha voltak is erre kísérletek különböző nézőpontokból (pl. Zelizer 2005; Chitty 2020). Ennek két oka lehet. Először is a mikro- és makroszociológiai jelenségek összefüggéseinek feltárása a szexkutatás esetében ideológiailag terhelt. A nyilvánosságban a gazdaság vagy az érdek és a szex összekötése jellemzően akkor kerül előtérbe, amikor olyan jelenségeket akarnak leírni, mint a prostitúció, a pornó- vagy szexkameraipar, a *sugardaddy*-jelenség vagy az úgynevezett *aranyásás*.³ A normatív vagy erkölcsös alapeset a kortárs nyugati társadalmak nyilvánosságának narratívájában az, ha a gazdaság és a szex szférája élesen elkülönül egymástól (Zelizer 2005:12–13). Eme uralkodó narratíva szerint a szex a magánélet szférájába tartozik és jó esetben szerelmen alapul, míg a gazdaság és a munka vagy az „üzlet” világa a nyilvánosságra tartozik és érdekvezérelt, a kettő pedig csak olyan morálisan megkérdőjelezhető esetekben interferál, mint a már fent említett prostitúció és szexipar. A valóságban a szexuális gyakorlat soha nem volt független a gazdaságtól, a politikától és a hierarchikus társadalmi viszonyokban konstruálódó érdekektől a kapitalizmus története során. Nem véletlenül lett a második hullámos feminizmus és a *women's studies* egyik legtöbbet idézett szlogenjévé Carol Hanisch 1969-ben megjelent esszéjének (2000 [1969]) címe: *The Personal Is Political* (A személyes – politikai). Emiatt annak feltárása, hogy a szexualitás, a szexuális viszonyok és gyakorlatok nem függetlenek a tágabb viszonyrendszerrel, olyan politikai tétet hordozott magában, amely miatt ez a kutatási terület a szociológiával leginkább csak érintőlegesen összefüggő feminista kutatások hatókörébe tartozott. A második és a harmadik hullámos feminizmus különböző irányzatai és szerzői itt összefoglalhatatlan mennyiségű elméleti és empirikus munkát adtak közre a szexről és szexualitásról mint a nők elnyomásának eszközéről és céljáról (pl. MacKinnon 1982; Rubin 2011 [1975]; Fortunati 1981). A második hullámos feminizmus álláspontját a szexről nem foglalja össze, de talán jól példázza MacKinnon nagyhatású tanulmányának pár esszenciális sora:

„A szexualitás az a társadalmi folyamat, amely létrehozza, megszervezi, kifejezi és irányítja a vágyat, és létrehozza azokat a társadalmi lényeket, akiket nőként és férfiként ismerünk, mivel ezek viszonyai hozzák létre a társadalmat. Ahogy a marxizmus számára a munka, úgy a feminizmus számára a szexualitás társadalmilag konstruált, mégis konstruáló, tevékenységként egyetemes, mégis történetileg specifikus, együtt alkotja anyag és elme. Ahogyan egyesek munkájának szervezett elsajátítása mások javára meghatároz egy osztályt – a munkásokat –, úgy határozza meg egyesek szexualitásának szerve-

3 Aranyásó (*gold digger*): valaki, általában egy nő, aki megpróbál egy gazdag személyt, általában egy férfit magához vonzani, hogy ajándékokat vagy pénzt kapjon.

zett elsajátítása mások javára a női nemet. Ennek a heteroszexualitás a struktúrája, a nem és a család a megszilárdult formái, a nemi szerepek a társadalmi személyiségre általánosított tulajdonságai, a reprodukció a következménye, az ellenőrzés pedig a tárgya” (1982:512).

Másodszor a szexuális vágy, mely az előfeltételezés szerint az antropológiailag meghatározott ösztönök és az ösztönök kultúravezérelt, nagyrészt tudattalan elfojtásának vagy szublimálásának dialektikájából keletkezik, leginkább a pszichoanalízis hatókörébe tartozott, és az egyéni élettörténet függvényének tartották mind a pszichoanalízis felől közelítő szerzők, mind a legtöbb szociológus – legalábbis a közelmúltig. Bár az ortodox pszichoanalízis sajátos történetfilozófiát (úgynevezett civilizációs metapszichológiát) is magába foglalt, megmaradt az univerzális általánosítások és az evolucionista történeti dinamikák szintjén (például Freud 1982 [1930]). Ennek kulturális beágyazottságát a pszichoanalitikus (Róheim 1999 [1934]), vagy legalábbis a pszichoanalízis felől tájékozott (Mead 2003 [1928–1949]) antropológia vizsgálta, melyeknek céljuk leginkább a szexuális népszokások értelmezése volt. A „klasszikus” társadalomelmélet ezzel a sokszor evolúciósan determinálnak vagy ösztönösnek feltételezett, illetve tudattalan („irracionális”) motivációk által vezéreltnek tartott szexualitással néhány érintőleges kivételtől eltekintve (például Weber 1948 [1915]; Durkheim 1898) nemigen foglalkozott. Így a pszichoanalitikus szexualitáskutatás, a tudattalan szexuális motivációk szerepének megértése a kultúrában és a társadalomstruktúra-kutatás a kezdetektől élesen elkülönült. Bár erre is lehet találni kivételeket. A szociológia úgynevezett klasszikus korszakában például Elias (1987 [1937–1938]) a szexualitás szempontjából, a pszichoanalízisre is támaszkodva azt vizsgálta, hogy a geopolitikai változások, a polgárosodás és az állam funkciójának differenciálódása és megerősödése („monopolmechanizmus”) hogyan vezetnek a szubjektum szintjén a differenciáltabb (többek között szexuális) impulzuszabályozáshoz és ez hogyan vezet többek között a (szexuális) gyakorlatok változásához is. Vagy például a 2000-es években a maszkulinitás-kutatásokban úttörő Raewyn Connell⁴ (2012 [2019]:113–114, 319) a freudi katexis – vagyis libidómegszállás – struktúráit a nemi rend egyik dimenziójaként tárgyalta a politikai és a gazdasági struktúrák mellett.

Az osztályviszonyok és a szex, illetve szexualitás viszonyát leginkább a freudomarxista irányzatok tárgyalták, melyek elsősorban a freudi és a marxi történetfilozófia, illetve a kizsákmányolás és az ösztönrepresszió összefüggéseit igyekeztek feltárni. Wilhelm Reich – kapcsolódva a „rossz közérzet” freudi koncepciójához (Freud 1982 [1930]) – úgy gondolta, hogy mind a kizsákmányolás, mind a szexuális represszió a kapitalizmus strukturális szegmense, míg a kizsákmányolás az értéktermelés és -elsajátítás alapvető feltétele, addig a „szexuális nyomor” a forradalmi energiák megtörésének alapvető feltétele. Ugyanakkor megállapításai – bár megelőzik a kortárs kritikai szexkutatás néhány alapállását – igencsak az általánosság szintjén maradnak, például: „A szexuális elnyomás és a szexuális ínség elválaszthatatlanul hozzátartozik a kapitalista gazdasági rendhez” (Reich 1983 [1931]:187). Herbert Marcuse, a freudomarxista szexelmélet másik legfőbb idézett szerzője arra koncentrált, hogy a libidóból hogyan lesz elidegenített munkaerő. Marcuse értelmezésében a kapitalizmusban azért kerül represszió alá a szexualitás, hogy a szexuális energiák felhasználhatóak legyenek elidegenített munkaerőként, egészen addig, míg a „késő ipari társadalmakban” a represszív deszublimáció által a szex is a fogyasztás részévé és a kontroll eszközévé válik: „A szex és a társadalmi hasznosság közötti alapvető ellentétet – amely maga is az örömelev és a valóságelv közötti konfliktus tükörképe – a valóságelvnek az örömelevbe való fokozódó behatolása homályosítja el” (Marcuse 1966 [1955]:94–95). Tehát a szűkösség társadalmában a szublimált libidó majdnem egészében a termelésbe csatornázódik, de a fogyasztói társada-

4 Az idézett irodalmat R. W. Connell néven publikálta.

lomban részben a szublimálatlan szexuális energiák a piacba és a fogyasztásba áramolnak. A freudomarxisták tehát, bár tematizálták a gazdasági rendszer és a szexualitás kapcsolatát, összességében az átfogó történeti strukturális dinamikák szintjén és elvontan írták le ezt a kapcsolatot; például Marcuse is csak addig jutott, hogy a „későipari kapitalizmusban” a vágyakat a fogyasztás kezdi el közvetíteni.

Az antropológiában és a kvantitatív, illetve kvalitatív szociológiában sok olyan tanulmány született, amely bizonyos népcsoportok, társadalmi csoportok vagy szubkultúrák szexuális gyakorlatait kutatta. A két Kinsey-jelentéstől (1948, 1953) napjainkig készülnek *survey* típusú szexkutatások (pl. Janus és Janus 1996 [1993]; Tóth 1998; Nessaibia et al. 2022), melyek jellemzően egy populációra vagy alpopulációra reprezentatív mintán vizsgálják azokat a gyakorlatra vonatkozó kérdéseket, hogy „ki?” „kivel?” „mennyit?” „mikortól?”, esetleg, hogy „mit?” csinál, majd különböző magyarázó változók mentén keresztábrákkal vagy tesztstatisztikákkal vizsgálják a létrejött függő változók eloszlását. Ezek a vizsgálatok rendszerint a gyakorlatok és orientációk társadalmi eloszlására tudnak fényt deríteni, a szexuális vágy idiografikus vizsgálata kívül esik a módszertani keretükön. Továbbá a kvalitatív kutatásoknak külön gazdag területévé vált a 1960-as évek meglegőji mozgalmi után megszilárdult és nagyobb nyilvánosságot kapott szexuális identitáscsoportok (LMB) (például Walters 2011; Button 2004) és szexuális szubkultúrák (BDSM,⁵ medve,⁶ PnP⁷) (például Weiss 2006; Wright 1997) vizsgálata. Ezek jellemzően az identitás, a társadalomstruktúra és a gyakorlat összefüggéseit tárgyalják. Illetve az utóbbi években a gazdaság és a szex kapcsolatának empirikus felderítésében nagy szerepet játszott – főleg az antropológiához és a kvalitatív szociológiához köthetően – az úgynevezett „szexuális ökonómiák” (*sexual economies*) kutatása (Zurndorfer 2016; Sanchez 1997; Norris–Worby 2012), melyeken különböző társadalmi csoportok közötti szexuális vagy szexualizált, de nem szexuális kompenzációt is magába foglaló cserkapcsolatokat értenek. Ez a szakirodalom, hangsúlyozza, hogy a domináns és a dominált csoport között a csereviszonyok mentén a tágabb viszonyrendszer is átszexualizálódik, ezért ez a szakirodalom fontos a társadalomstruktúra és a vágystruktúra kapcsolatában. Ehhez a szakirodalomhoz hasonló a nemrégiben kidolgozott szexuális hegemoniák elmélete, mely arra koncentrál, hogy a domináns csoportok hogy alakítják a dominált csoportok szexuális szokásait. „A szexuális hegemonia viszonya minden olyan esetben fennáll, amikor egy domináns társadalmi csoport számára előnyös szexuális normák alakítják más csoportok szexuális viselkedését és önértelmezését, függetlenül attól, hogy ők is részesülnek-e az előnyökből, és hogy képesek-e megfelelni a normáknak” (Chitty 2020:25).

Az empirikus szexkutatások egy különösen gazdag hullámának elméleti keretezését az úgynevezett *scripting*elméletek⁸ képezik (a *scripting*elméletekről összefoglalóan lásd Green 2008a:600–606). Ezek az elméletek irányulnak a legtudatosabban arra, hogy összekössék a társadalomstruktúra, a szexuális gyakorlat és a szexuális vágy triádját. A *scripting*elméletet a kifejezetten Freud és Kinsey szexualitáskutatásra tett nagy hatására adott szociológiai válaszként dolgozták ki megalkotói, mivel mind Freud, mind Kinsey – az elméleti keretet megalkotó John Gagnon és William Simon (1973:4–6) szerint – a szexualitást nagyrészt a társadalmi kontextustól és a kulturális jelentéstől elvonatkoztatott fogalmakban ragadták meg. Gagnon és Simon (1973)

5 Szadomazochista szubkultúra. [B/D (*Bondage and Discipline*), D/s (*Dominance and submission*), and S/M (*Sadism and Masochism*).]

6 San Franciscoból indult meleg férfi szubkultúra.

7 A *party and play*, más néven *chemsex* vagy *wired play*, szerhasználó szubkultúra, akik a – jellemzően extrém –szexuális aktivitás megkönnyítése vagy fokozása érdekében fogyasztanak tudatmódosító szereket.

8 A *scripting theory* első ránézésre magától értetődő fordítása a foratókönyv-elmélet lenne, ugyanakkor ez a főnévalakú fordítás nem fejezi ki a *scripting* dinamikáját, ami magába foglalja a foratókönyvírást, -tanulást és -követést egyaránt, ezért itt maradtam az angol alaknál.

Goffman (2000 [1959]) dramaturgiai nyelvezetét kölcsönözve azt állította, hogy a „szexuális aktorok” társadalmi forgatókönyveket „játszanak el”. A szexuális gyakorlatokban, azok időbeli és térbeli lejátszódásában a szociális tanulás szerepét hangsúlyozták. Ebben a keretben még az erogén zónákról is azt állították, hogy egy tanult forgatókönyvalkotási folyamat eredményei, amelyek kultúránként eltérőek (Gagnon–Simon 1973:62) – noha meg kell jegyezni, hogy ennek a gondolatnak az alapjai már Freudnál is megvoltak, csak teljesen más elméleti keretezésben. A *scripting*elmélet későbbi formái (Laumann–Gagnon 1995; Simon–Gagnon 1986) három analitikusan megkülönböztetett forgatókönyvet tárgyalnak: a kulturális forgatókönyvek szabályozzák, hogy „kivel?”, „mikor?” és „hol?”, az interperszonális forgatókönyvek a szexuális „csere” dinamikáit, tehát leegyszerűsítve, hogy „hogyan?” és végül az intrapszichés forgatókönyvek szabályozzák a szexuális jelentéstudajdonításokat és a szexuális vágyat.

Ezen utolsó forgatókönyv kidolgozatlanságával kapcsolatban fogalmazódott meg a legtöbb kritika a *scripting*elmélettel kapcsolatban. Arlene Stein (1989) amellett érvelt, hogy a szexkutatásokban elválik egymástól az *identitáskutatás*, a *gyakorlatkutatás* és a *vágykutatás*, és nemcsak e három szintetizálása problémás, hiszen a harmadikkal a szociológiai kutatások alig foglalkoznak. Hasonlóan érvelt Epstein, aki szerint a szociológia kevés figyelmet fordít a „szexuális vágyak strukturációjára” (1991:831), vagy Adam Isaiah Green, aki így fogalmazott: „A szexualitás szociológiai kutatása az elmúlt ötven évben sokszínű, termékeny és elméletileg innovatív volt. Ugyanakkor – kevés kivételtől eltekintve – meglehetősen kevés figyelmet fordított magának a vágnak a kérdésére – vagyis arra, hogy milyen kapcsolatban áll az, amire vágyunk, a társadalmi élet struktúráival és folyamataival” (2008a:600). Illetve máshol: „A szexualitás szociológiájában a vágy egy elefánt, amely a tudósok asztalán ül, mindenki látja, de kevesen foglalkoznak vele” (2008a:597).⁹ E kutatók (pl. Stein, Epstein és Green) főleg a tárgykapcsolati pszichoanalízis és a szociológiai megközelítésnek a szintézisére törekedtek, illetve Green kifejezetten a bourdieu-i habituselmélet és a tárgykapcsolatelméletek szintézisére. E szerzők amellett érveltek, hogy a *scripting*elmélet képviselői, amikor a pszichoanalitikus elmélet szociológiai alternatíváját igyekeztek megteremteni, „átestek a ló túlsó oldalára” és egy túlszocializált szubjektumot feltételeztek. Továbbá amiatt kritizálták a *scripting*elméletre támaszkodó kutatókat, hogy azok kevés figyelmet szentelnek a szexuális vágnak, mikor a szexuális viselkedést kutatják – noha az évezredforduló után a *scripting*elméleti írások részben e kritikák hatására próbáltak nagyobb hangsúlyt helyezni az intrapszichés forgatókönyvekre, illetve arra a kérdésre, hogyan ágyazódik a vágy a társadalmi struktúrába (például Whittier–Melendez 2004; Whittier–Simon 2001).

Egy másik Bourdieu-re támaszkodó elméleti keret volt az *erotikus tőke* koncepciója, mely már Greennél (2008b) is megjelent, de Catherine Hakim (2011) munkája tette igazán híressé a koncepciót. Ez a koncepció úgy köti össze a társadalomstruktúrát és a vágystruktúrát, hogy arra mutat rá: az a képesség, ha valaki képes a másikban vágyat ébreszteni, erőforrásként – bourdieu-i értelemben vett tőkeként – funkcionál. Hakim amellett érvelt, hogy a szociológusok – beleérve ebbe Bourdieu-t – jellemzően, amikor a különböző erőforrások társadalmi eloszlását, az egyenlőségstruktúrákat vizsgálják, akkor nem veszik figyelembe azt a képességet, hogy valaki mennyire képes a vágy tárgyává válni (Hakim 2011:18). Ennélfogva pedig azokra a mobilitási és emancipációs stratégiákra is vakok maradnak, amelyek a vágyra építenek.

9 A „klasszikus” szociológia időszakában Norbert Elias is hasonló kritikával élt kortársaival szemben: „De már eleve korlátozottan gyümölcsöző minden olyan kutatás, amely csakis az emberek tudatát, »rációját« vagy »eszméit« tartja szem előtt, s nem veszi figyelembe az ösztönök szerkezetét, az emberi affektusok és szenvedélyek irányát és alakját. Látóköréből így sok minden kimarad abból, ami nélkülözhetetlen az ember megértéséhez” (Elias 1987 [1937–1938]:747).

E tanulmányban két olyan koncepciót mutatok be, melyek bourdieu-i alapon kísérelték meg összekötni a társadalomstruktúrát és a vágystruktúrát. Elsőként a pszichoanalízis tárgykapcsolati iskolájának és a bourdieu-i szociológiának a szintéziskísérleteként felfogható *erotikushabitus*-koncepciót, mely Green nevéhez kötődik. Ehhez vázlatosan ismertetem a bourdieu-i korpuszban a pszichoanalízishez való kapcsolódási pontokat. Majd áttérek az *erotikus tőke* hakimi koncepciójára, aztán bemutatom Green erotikus tőke koncepcióját, illetve hogy Green milyen kritikákat fogalmazott meg a hakimi koncepcióval szemben. Végül mérlegelem e két fogalom és két szerző megközelítésének erősségeit és gyengeségeit.

A KONSTRUKTIVISTA STRUKTURALIZMUS ÉS A PSZICHOANALÍZIS HATÁRÁN: ADAM ISAIAH GREEN ÉS AZ EROTIKUS HABITUS

Bourdieu és a pszichoanalízis kapcsolata viszonylag jól feldolgozott téma (például Darmon 2016; Fourny–Emery 2000; Steinmetz 2006, 2013, 2014). A témával foglalkozó tanulmányok mind azt hangsúlyozzák, hogy Bourdieu viszonya a pszichoanalízishez ambivalens, nehezen rekonstruálható és jelentős változásokon ment keresztül életműve alatt. „*Bourdieu írásaiban olyan fogalmak szerepelnek, mint a tudattalan, az elvétett felismerés, a projekció, a valóságelv, a libidó, az én-hasadás, a tagadás, az elfojtás, a fallonarcizmus, a kompromisszumképzés és az anamnézis*” (Steinmetz 2013:108). Azonban szövegeiben ritkán fejtette ki, hogy ezek a kifejezések megfelelnek-e a freudi vagy más pszichoanalitikus értelemben használtaknak, vagy ha nem, akkor mi a különbség az ő fogalomhasználata és az eredeti jelentések között. Ugyanakkor az 1980-as évek elejétől az 1990-es évek elejéig Bourdieu írásai egyre inkább integrálják a pszichoanalitikus metapszichológia szókincsét (Fourny–Emery 2000:107). Ezekben a szövegekben többször név szerint hivatkozott Freudra (Bourdieu 1990 [1982]:187, 1991 [1982]:136, 143, 1996 [1992]:4, 24), különösen a tagadás témájában, sőt, néhány helyen még Lacanra is (1990 [1982]:187, 1991 [1982]:146). Olyan megjegyzéseket tett, mint „*tagadás, a szó freudi értelmében*” (Bourdieu 1990 [1982]:187), „*a pszichoanalízisben jól ismert logika*” (1990 [1982]:187), „*kompromisszumképzés, freudi értelemben*” (1991 [1982]:136), „*az elfojtás feloldása (Aufhebung) – ahogy Freud nevezte*” (1991 [1982]:143), „*a tagadás logikája (Verneinung)*” (1988 [1984]:201), „*az én hasítása*” (1988 [1984]:20), „*ellenállás az analízissel szemben*” (1996 [1992]:XVII), vagy a „*tagadás (a Verneinung freudi értelmében)*” (1996 [1992]:4). Bourdieu ugyanakkor nemigen tisztázta a pszichoanalízishez való viszonyát ebben az időszakban egy-egy szűkszavú megjegyzésen kívül (például 1988 [1984]:22). Majd a *The Weight of the World* (1999 [1993]) című könyvében, a *The Contradictions of Inheritance* című fejezetben (507–513) a metapszichológia fogalmi apparátusával telítődik a szöveg: „*valóságelv*” (507), „*tudattalanul átadott*” (508), „*ideális én*” (508), „*az apa vágya*” (508), „*az apa ideálja*” (508), „*alapvető traumák reaktiválása*” (509), „*tagadás, kompenzáció vagy regresszió*” (509) „*transzgresszió*” (510). De nem csak a szókincs, hanem helyenként az érvelés logikája is szinte megkülönböztethetetlen a pszichoanalitikustól (Darmon 2016:121). Például: „*Ez a sikeres öröklés az apa parancsára végrehajtott apagyilkosság, az apán való túllépés, amely megőrzi őt [...]. A fiú azonosulása az apa vágyával mint megőrzésre irányuló vággyal egy problémamentes örököszt hoz létre*” (Bourdieu 1999 [1993]:508). Néhány évvel később – amint arra Darmon (2016:121) rámutatott – Bourdieu *Pascaliam Meditation* (2000 [1997]) című könyvében a *Libido and illusio* című fejezetben (164–167) a habitus mélylélektani meghatározását vezette be, amely szinte elmosza a freudi (vagy inkább freudomarxista (például Reich 1969 [1933] vagy Fromm 1994 [1941]) és saját szubjektumfelfogása, valamint a habitus és a társadalmi karakter közötti határt. Összességében a habitust „*egyfajta (freudi értelemben vett) »kompromisszumformációnak«*” nevezte (Bourdieu 2000 [1997]:165).

Green leginkább ez a késői Bourdieu érdekelte, akinél a habitus nem csak egy megtestesült kognitív sémarendszer, sokkal inkább pszichoanalitikus értelemben is a társadalmi térnek és a benne elfoglalt pozíciónak tudattalan „maradványa”. Green (2008a) leginkább e késői Bourdieu elméleti apparátusára támaszkodva tette fel a kérdést, hogy *„milyen kapcsolatban áll az, hogy mire vágyunk, a társadalmi élet struktúráival és folyamataival”* (601). Green a bourdieu-i habituselmélettől – összhangban Bourdieu eredeti szándékaival – azt várta, hogy a szexuális gyakorlatban egyaránt megragadhatóvá tegye a strukturálisan meghatározott és a reflexív, a tanult és az innovatív, a stratégiaileg megtervezett és a vágyvezérelt, a kognitív és az affektív, a „know-how”-alapú és az ösztönös, a tudatos és a tudattalan elemeket. Mindezek érdekében vezette be az *erotikus habitus* (2008b) fogalmát, mint ami *„az objektív történelmi körülményekből eredő diszpozíciók, értékítéletek és hajlamok társadalmilag konstituált komplexuma, amely közvetíti a szexuális forogatókönyvek kialakítását és szelektációját”* (2008a:614). Green azzal, hogy a bourdieu-i szociológiára támaszkodott, a társadalmi viszonyok és a szex újszerű megközelítését vezette be, és a szexkutatókban a társadalmi viszonyok részben tudattalan belsővé tételére koncentrált.

„A habitus a vágy szociológiájának rendkívül hasznos, de alulfejlett fogalmi forrása. Megfelelően kidolgozva a fogalom egyrészt a pszichodinamikai folyamatok és a szexuális elképzelések összekapcsolásának mikroszintű problémájával, másrészt a társadalmi struktúrák és a szexuális elképzelések összekapcsolásának makroszintű problémájával foglalkozik. [...] Itt a társadalmi rend és a benne elfoglalt hely elmélet szerint aktív „maradványa” van a tudattalanban, amely erotizált tárgyak és kísérő tematikák társadalmi kozmológiáját – vagyis egy erotikus habitust – szolgáltatja, amely a differenciálatlan biológiai libidót bizonyos társadalmi formák felé orientálja” (Green 2008a:599, kiemelés az eredetiben).

Az 1990-es években már maga Bourdieu is úgy fogalmazott (hasonlóan Norbert Eliashoz), hogy a *„szociológia egyik feladata annak meghatározása, hogy a társadalmi világ hogyan alakítja a biológiai libidót, a differenciálatlan impulzust, sajátos társadalmi libidóvá”* (1994:78). Noha ez önmagában nem jelent mást, mint hogy a szociológiának meg kell értenie annak a társadalmi oldalát, amit Freud *szublimációnak* hív, tehát az ösztönös késztetések társadalmilag hasznos gyakorlatokba csatornázását – mind a mélypszichológia, mind a cselekvés szintjén –, amelynek Freud nem sok figyelmet szentelt.

Ehhez Green két dolgot tett hozzá: az egyik, hogy a szociológiának nemcsak a társadalmi munkamegosztás szabályai szerint szublimált libidó társadalmi háttérét kell megértenie, tehát, hogy hogy lesz a differenciálatlan biológiai libidóból a tudományos mező szabályai szerint a tudós aszketikus munkaetikája és tudományos lelkesedése, hanem a *„hétköznapi értelemben vett libidóvá szublimált libidó”* társadalmi háttérét is. Vagyis, hogy Freud (1995 [1905]) polimorf perverz csecsemőjéből a társadalomba ágyazódó élettörténet során hogyan lesz specifikus és differenciált szexuális vágyakkal bíró egyén, illetve hogy a differenciálatlan szexuális késztetésből hogyan lesz differenciált szexuális késztetés. A másik, hogy Green nem általában a bourdieu-i habituselmélet és a pszichoanalízis szintézisére törekedett, hanem kifejezetten a pszichoanalízis tárgykapcsolati iskolájával való szintézisre. A tárgykapcsolati iskola az élettörténet során belsővé tett „belső tárgyakkal” – az objektív tárgyak, személyek vagy esetleg testrészek, úgynevezett „résztárgyak” pszichés introjekcióival –, ezek maradványaival, hatásaival és a valós személyekkel, testrészekkel vagy objektív tárgyakkal való kapcsolatával foglalkozik, kiemelten azzal, hogy a belső tárgyakkal való kapcsolat, illetve e kapcsolatok „mintázatai”, hogyan határozzák meg a szubjektum világhoz való viszonyát és emberi (intrapszichés) kapcsolatait (LaPlanche–Pontalis 1988 [1967]:277–281; Kőváry 2012:143–148; Mitchell–Black 2000 [1995]:119–182). Ahogy Green rámutatott, Bourdieu elmélete a habitusról mint jelen idejűvé tett történelemről sok hasonlósá-

got mutat a tárgykapcsolati iskola megörökített belső tárgyaival. Az, ahogy az elsődleges tárggyal (az anyával), illetve résztárgyakkal (az anyamellel) való kapcsolat mintázatai meghatározzák a későbbi tárgykapcsolatokat, hasonló logikát követ, mint ahogy Bourdieu-nél az elsődleges (családi) habitusra ráépülnek a másodlagos mezőspecifikus habitusok (habár a tárgykapcsolati iskola fókuszában a preödipális korszak van, míg Bourdieu más elméleti hagyományokhoz kapcsolódva a habitualizáció későbbi szakaszaira koncentrált). Bourdieu hangsúlyozta, hogy a saját testhez való viszony társadalmi konstituáltsága nem redukálható valamiféle kognitív értelemben vett testképre, hanem az önértékelés és a testben létezés tapasztalata minden tudatos és tudattalan, reflektált és reflektálatlan aspektusára igaz, hogy társadalmilag konstituált. Ehhez hasonlóan a tárgykapcsolati iskola hangsúlyozta azt, hogy nem csak a felettes én – mint a belsővé tett normarendszer –, ami társadalmilag konstituált, hanem a teljes pszichés struktúra tárgyak introjekciójával konstituálódik.

„A társadalom nemcsak a felettesén erkölcsi szigorában konstituálja önmagát pszichológiailag az egyénben. A pszichés struktúra, a jellem, az érzelmi és erotikus élet minden aspektusa társadalmi, a „tárgyválasztások története” révén konstituálódik. [...] A társadalmi struktúra elemei, különösen a szülőség intézménye, valamint az egyes családok jellemzői által közvetítettek, tudattalan folyamatok révén lesznek belsőleg elsajátítva és átalakítva, és így befolyásolják az affektív életet és a pszichés struktúrát” (Chodorow 1978:50).

A bourdieu-i szociológia és a tárgykapcsolati iskola szintézisére alapozva Green amellett érvelt, hogy a szexualitás összességében részben tudattalanul elsajátított diszpozíciók rendszere, erre a megállapításra vezette be az *erotikus habitus* fogalmát.

„Az erotikus habitus az objektív történelmi körülményekből eredő diszpozíciók, értékítéletek és hajlamok társadalmilag konstituált komplexuma, amely közvetíti a szexuális forgatókönyvek kialakulását és szelekcióját. A koncepció azon az elven nyugszik, hogy a szexuális vágy a társadalmi világhoz igazodik a történelmileg specifikus erotikus habituson keresztül, amely bizonyos tárgyakat differenciáltan ruház fel erotikus jelentéssel, míg más tárgyakat semlegesít. [...] Ily módon az erotikus habitus olyan szexuális fantáziákat generál, amelyek szubjektívek, de nem egyéni erotikus reprezentációk. Minden egyes szexuális fantáziában az én a társadalmi renddel való képzeletbeli találkozást bizonyos tárgyakon – azaz tárgyválasztásokon – végzett erotikus meditáción keresztül valósítja meg. Ezek a tárgyválasztások és a hozzájuk kapcsolódó erotikus témák kétféleképpen rögzülnek a társadalmi világhoz: Először is, minden tárgyválasztás magában foglalja az erotikus habitusban társadalmi taxonómiaként internalizált konkrét tárgyak erotizálását; másodsor, minden tárgyválasztás a szubjektumnak a tárgyak világához viszonyított önértékeléséhez kötődik – vagyis a szubjektumnak a társadalmi rendben való elhelyezkedésének szubjektív érzetéhez. [...] Ez nem jelenti azt, hogy figyelmen kívül hagynánk például az életút és a családi kapcsolatok sajátosságaihoz kapcsolódó egyéni, pszichológiai tényezőket, valójában a szexuális fantázia bár társadalmi, de nem redukálható a társadalmi struktúrára” (Green 2008a:614).

Green amellett érvelt, hogy a szexuális tárgy-választások mindig vagy társadalmi konstrukciók, vagy legalábbis társadalmi jelentésük van (osztály, rassz, gender, sovány-telt, fiatal-idős stb.), mint ahogy a szexuális vágy megélésének módjai is társadalmi jelentéssel bírnak (dominancia, promiszkuitás, exhibicionizmus stb.). E megállapítás nem zárja ki, hogy a diszpozíciók, vágyak, fantáziák a személyes élettörténetben szubjektív módon alakuljanak ki. A szexuális vágy, illetve vágystruktúra – beleérve ebbe a neutrális tárgyakat, tehát bizonyos vágyak hiányát – ebben az értelmezésben a társadalmi viszonyok tudattalan és eroticizált belsővé

tételének (introjekciójának és szomatizációjának) lenyomata, mely aztán létrehozza a szexuális gyakorlatokat – ha tetszik, a szexuális forgatókönyveket. A szociológia szempontjából a szexuálisvágy-struktúra az, ami empirikusan hozzáférhető – ugyanúgy, mint az ízlés –, mert maga a habitus tudattalan. Ha Green szintézis-kísérlete felől nézzük, akkor részben mind a szó pszichoanalitikus értelmében, mind abban az értelemben, hogy létrejöttének körülményei reflektálatlanok.

„Mivel az erotikus habitus egy tudattalan pszichés struktúra, empirikus módszerekkel közvetlenül nem vizsgálható. Az egyének ugyanis általában nincsenek tisztában a szexuális fantáziájuk eredetével, ráadásul kevés eszközzel rendelkeznek ahhoz, hogy tudatosan megváltoztassák vágyaikat, függetlenül attól, hogy azok mennyire sértőnek, gyűlölködőnek, szégyenletesnek, erőszakosnak, önpusztítóknak, öngyűlölnőknek, rasszistának, szexistának vagy homofóboknak tűnnek [...]” (Green 2008a:615).

Ugyanakkor az erotikus habitus nem meghatározója sem a szexuális fantáziáknak, sem a szexuális forgatókönyveknek. Green úgy fogalmazott, hogy az erotikus habitus *„erotikus diszpozíciók társadalmilag strukturált készlete, [melyek] biográfiai és pszichológiai tényezőkkel kölcsönhatásba lépve bizonyos tárgyakat nagyobb vagy kisebb valószínűséggel tesznek az izgalom fókuszpontjává”* (2008a:615). Az eredeti bourdieu-i fogalom értelmében a habitus *„strukturáló struktúra”,* a szexuális fantáziák és forgatókönyvek spontaneitásának, újszerűségének is alapja, még akkor is, ha a fantáziák és forgatókönyvek elemei strukturálisan-habituálisan adóttak.

A NEGYEDIK TŐKETÍPUS VAGY A SZEXUÁLIS MEZŐK STRUKTURÁLÓ ELVE? AZ EROTIKUS TŐKE

Bourdieu (1997 [1986]) az általa tőkéknek nevezett társadalmi erőforrásokról a *„legnagyobb ívű ecsetvonásokkal megfestett”* képét abban a tanulmányában prezentálta, melyben három tőketípust különböztetett meg, a gazdaságit, a társadalmi és a kulturális, ez utóbbit pedig három altőketípusra bontja: az inkorporált-ra, az intézményesített-re és a tárgyiasult kulturális tőkére. Bourdieu amellet érvelt, hogy ezek a tőketípusok bizonyos történeti-társadalmi körülmények között – de nem feltétlenül és nem mindig – konvertálhatóak egy bizonyos átalakítási munkával és a bizonyos mértékben, bizonyos történeti-társadalmi körülmények között, bizonyos stratégiák mentén *„bővítetten termelhetők újra”,* tehát sokszorosíthatóak. Ez a felosztás Bourdieu számára csak azért volt fontos, hogy kidolgozza a társadalmi rétegződés egy differenciált modelljét, az úgynevezett társadalmi tér (2013 [1985]) modelljét, melyben a különböző ágensek háromdimenziós relatív pozícióját az általuk birtokolt tőkefajta mennyisége határozza meg. De Bourdieu a társadalmi élet különböző területeiről szóló írásaiban a különböző mezőspecifikus tőkékről, a gazdasági tőke elrejtéséről és a különböző konvertálási és átadományozási stratégiákról sokkal árnyaltabban írt (például 1988 [1984]).

Bourdieu keretében a tőkebefektetés egyik specifikus területe a test. Bourdieu testszociológia alapvetése, hogy a test társadalmi termék: *„a test még a maga látszólag leginkább természetből adott mivoltában, vagyis látható alakjának dimenzióiban (mint például magasság, súly, testméret) is társadalmi termék”* (Bourdieu 1978 [1971]:152, kiemelés az eredetiben), illetve *„ami a testben látszatra természetesebb már nem is lehetne (kiterjedése, mérete, súlya, izomzata stb.), a társadalom termeli, függvénye a társadalom termelési viszonyainak, melyek többféle áttételen keresztül érvényesülnek. Ilyenek a munkakörülmények (ezekből következnek a foglalkozási ártalmak, deformálódások) vagy a táplálkozás”* (Bourdieu 2000 [1998]:72). Bourdieu továbbá amellet érvelt, hogy a test biofizikai valóságától nem elválasztható a test viselése, azaz a test többszörösen társadalmi termék: *„A külalak pusztán különbségeit felerősítik a megjelenés (hexis), a fellépés különbségei, a*

test-hordozás, a maga-viselet és a viselkedés módjaiban mutatkozó különbségek, amelyekben a társadalmi világhoz való viszony fejeződik ki” (Bourdieu 1978 [1971]:152). „Máskülönben ezek a testi tulajdonságok olyan észlelési sémákon keresztül vétetnek tudomásul, melyek a társadalmi ranglétrán elfoglalt hely függvényében esnek latba az ítéletformálásnál: az érvényes rendszertanok igyekeznek szembeállítani, rangsorolni az uralkodók, illetve az alárendeltek legjellemzőbb tulajdonságait (sovány/kövér, nagy/kicsi, elegáns/kezdetleges, vékony/súlyos stb.)” (Bourdieu 2000 [1998]:73). Továbbá a termelésben elfoglalt pozíció és a fogyasztás közvetlenül strukturális és habituális meghatározottságai mellett akaratlagos, közvetlenül a testre vonatkozó gyakorlatok is formálják a testet – noha ezek a gyakorlatok is közvetlenül strukturálisan és habituálisan meghatározottak. Ezek olyan beruházások, melyeknek a test a tárgy, a „beruházás” szó mindkét értelmében: olyan gyakorlatok, mely idő, pénz („tőke”), energia és szándék („libidó”) befektetését, *beruházását* igényli, mely arra vonatkozik, hogy átalakítsuk a testet – jellemzően, de nem feltétlenül – úgy, hogy az közelebb kerüljön a test legitimnek vagy normatívnak tartott formájához, de jelent szó szerint például ruhavásárlást is. Ezek a test átalakítására vagy a test határainak megváltoztatására, tehát a test alakíthatóságának kihasználására mozgósított stratégiák (edzéstervek, fogyó- és méregtelenítő kúrák), ruhák, kozmetikumok, étrendek, plasztikai műtétek és szolgáltatások, mint a fodrász, a kozmetikus vagy a manikűrös. Ezek a gyakorlatok részben az örökölt testi tulajdonságok kezelésére, a legitim („pozitív”) tulajdonságok hangsúlyozására vagy az illegitim („negatív”) tulajdonságok elfedésére vagy korrigálására vonatkoznak, részben pedig az életútból, többek között a termelés és fogyasztás rendjéből fakadó bevésődések elfedésére vagy semlegesítésére szolgálnak.

A saját testbe való tőkebefektetés („beruházás”) a tőke konvertálásának és a bővített újratermelésének egy stratégiája (bourdieu-i értelemben sokszor habituális „tudattalan stratégia”), tehát a tőkék felhasználása még több tőke megszerzésére. Ennek megfelelően az, hogy az egyének milyen erőforrásokat mozgósítanak a különböző beruházásokra, illetve hogy egyáltalán mennyire vannak tudatában a legitim test kialakításából származó haszonnak az élet különböző területein, az osztálystruktúra által meghatározott (Bourdieu 2010 [1979]:79). Jellemzően azokba az osztályokba tartozók fordítanak nagy figyelmet a testi beruházásokra, azok „kényesek” vagy „igényesek” a testképre, akik tudatában vannak annak, hogy a test alakítására fordított idő, lemondás és erőforrás idővel pozitív mérleget mutat, tehát hogy a *beruházás* megtérül majd. Illetve, akiknek a saját testükhöz való tudattalan viszonyuk is több befektetést indukál – aki többet nézegeti magát a tükörben, nem feltétlenül kognitív értelemben stratégiailag gondolkodik, ezért írt Bourdieu „tudattalan stratégiáról”. Ugyanakkor ezeknek a beruházásoknak a megléte vagy éppen a hiánya az osztályok közötti különbség szimbolikus leképeződése. Az alacsonyabb osztályba tartozók, akiknek idejük és erőforrásuk is kevesebb a test alakítására és sokkal kisebb az esélyük, hogy olyan pozícióba kerüljenek, ahol igazán számít a test szépsége, jellemzően kevésbé érdeklődnek a test alakíthatóságának tudatos kihasználása iránt. A tőkés termelés megnyomorító hatásának valamelyest kitett munkások, tehát akik relatíve szerényebb bérből élnek, de sok és nehéz munkát végeznek, jellemzően „*nagyobb figyelmet fordítanak a (férfi) test erejére, mint annak alakjára, egyszerre olcsó és tápláló ételeket fogyasztanak, míg a szabadfoglalkozásúak az ízletes és egészséges, könnyű és nem hizlaló termékeket részesítik előnyben*” (Bourdieu 2010 [1979]:67, kiemelés az eredetiben). „[A] munkásosztálybeli[ek] [...] a legkevésbé vannak tudatában annak, hogy a szépség »piaci értéket« is képvisel. Így jóval kevésbé hajlamosak arra, hogy idő, erőfeszítés, önsanyargatás és pénz befektetése révén saját testükön korrekciókat végezzenek” (Bourdieu 2010 [1979]:78).

A testbe való tőkebefektetés (beruházás) kapcsán a Bourdieu-re támaszkodó szerzők *erotikus tőkéről* (Green 2008b, 2013; Hakim 2010, 2011) írtak. Az erotikus tőke végül is az arra való képesség, hogy egy aktor a vágy tárgyává váljon; Green (2013) megfogalmazásában a kívánatosság vagy vonzerő hatalma (*the power of desirability*), amely az azt birtokló aktorokat potenciálisan jobb pozícióhoz juttatja a társadalmi térben vagy egy adott mezőben, illetve képessé teszi őket más tőkék vagy téték megszerzésére vagy célok elérésére. Hakim (2010, 2011) erotikustőke-konceptiójának volt a legnagyobb hatása, mind a tudományos mezőn belül, mind azon kívül, noha a tudományos mezőn belül valószínűleg több kritika érte a koncepciót, mint amennyi pozitív visszacsatolás (bár e kritikák nagyjából inkább Hakim politikai következtetéseire vonatkoztak, mintsem a koncepció analitikus hasznára, (például Valdés Lucas 2019). Hakim kissé naiv Bourdieu-olvasata szerint az *erotikus tőke* a „negyedik személyes vagyon” (2010:500), amire a szociológia nem fordított elég figyelmet, és amelynek figyelembevételével négydimenziós társadalmi térről kellene beszélni. Hakim empirikus vizsgálatok során próbálta bizonyítani, hogy a nagyobb mennyiségű erotikus tőkével rendelkezők a kevesebbel rendelkezőkhöz képest már a legkorábbi gyermekkoruktól kezdve barátságosabbnak és melegebbnek élik meg a világot (2011:96), jobbak az interperszonális kapcsolataik, okosabbnak és becsületesebbnek tartják őket (2011:97), és kisebb valószínűséggel buknak le bűncselekményen vagy ítélik el őket a bíróságon (2011:97).

Hakim szerint az erotikus tőke legalább hat elemet foglal magába, a *szépséget* (2010:500, 2011:11), mely alatt főleg az arc szimmetriáját vagy a bőrtónus egyenletességét érti; a *szexuális vonzerőt* (2010:500, 2011:11), melyen – ugyan furcsamód nem használja ezt a szót, de – leginkább szexuálisan vonzó hexist ért, a testnek és annak „viselési módjának” hatását más aktorok szexuális vágyára; a *szexuális szociális készséget* (2010:500, 2011:12), tehát bájt, szexuális karizmát és „flörtkészséget”; az *élénkséget* (2010:500, 2011:12), mely a biofizikai fittség, a szociális energikusság és a jó humor keveréke; a *társadalmi megjelenést* (2010:500, 2011:12), mely alatt Hakim a beruházások kevésbé inkorporált elemeit érti, tehát ruhát, ékszert, parfümöt; és végül magát a *szexuális készséget* (2010:501, 2011:13), azt a képességegyüttest, amit magyarul úgy szoktunk hívni, hogy valaki „jó szerető” vagy „jó az ágyban”. Hakim számára azért is fontos az erotikus tőke összetettsége, mert amellett érvelt, hogy kevés szerepe van benne a genetikai adottságoknak: aki például nem annyira szimmetrikus arcot örökölt – érvelt Hakim (2011:93) –, az elmehet edzeni, megtanulhat táncolni vagy fejlesztheti a szociális készségeit. Így Hakim az erotikus tőkében olyan erőforrást lát, mely flexibilis és így valamely formájában könnyen hozzáférhető annak is, aki más tőkékből kevesebbel rendelkezik. Továbbá könnyebb felhalmozni a nőknek, mint a férfiaknak, ezt nevezi Hakim *férfi nemi deficitnek*. Hakim (2011) amellett érvelt, hogy a férfiak sokkal erősebb szexuális késztetéssel rendelkeznek és „fogékonyabbak a vizuális ingerekre” (2011:191), emellett habitualizációjuk miatt folyamatosan vágnak a szexre, és ez a „folyamatos nemi éhínség” (Hakim 2011:48) a nőknek előnyt biztosít a férfiakkal szemben – Hakim szerint ez a nők „adúása” (Hakim 2011:202).

Green (2013), aki sokkal közvetlenebbül és mélyebben kapcsolódik Bourdieu egész életművéhez, élesen kritizálta Hakim erotikustőke-felfogását. Míg Hakim elméletének alapja Bourdieu legabsztraktabb tőke- és társadalomstruktúra-elmélete, Green a bourdieu-i elmélet magvához nyúlva az erotikus habitus, az erotikus tőke és a szexuális mezők koncepcióit együtt tárgyalta (Green 2008a, 2008b, 2014). A „központi probléma Hakim elemzésével az, hogy kisajátítja Bourdieu tőkefogalmát, de figyelmen kívül hagyja azt a tágabb keretet, amelybe ő azt beágyazta – a mezőelméletet” (Green 2013:139). Green amellett érvelt, hogy Hakim elmélete úgy foglalható össze, hogy aki szebb és több tőkével rendelkezik, az kívánatosabb szexuálisan is (Green

2013:146), tehát a szebbeknek és a gazdagabbaknak „szexepilesebbek”. Mely megállapítás nem ad hozzá semmit Bourdieu elméletéhez, maximum annyit, hogy a beruházások és a szimbolikus tőke, tehát „*a többi tőkefajta legitimként észlelt és elismert formája*” (Bourdieu 2013 [1985]:166) bizonyos körülmények között szexualizálódnak, de hogy pontosan milyen szabályok szerint, az Hakim munkáiból nem derül ki, empirikus esettanulmányai inkább azt a közhelyet támasztják alá, hogy „aki szebb, az könnyebben boldogul”.

Green szexuális mezőket azonosított, tehát társadalmilag rétegzett, intézményesített viszonymátrixokat, melyek „*az erotikus résztvevők társadalmilag konstituált vágyait tükrözik aggregált formában*” (2008b:28). A szexuális mezőkre jellemző bizonyos erotikus habitus, tehát tipizált szexuális diszpozíciók, vágystruktúrák és fantáziák rendszere és bizonyos mezőspecifikus erotikus tőke, mivel az, hogy ki mennyire képes – potenciálisan – a vágy tárgyává válni, mezőspecifikus. Továbbá, mivel az erotikus tőke eloszlása egyenlőtlen, az erotikus mezőknek kialakul egy saját logikájuk szerinti hierarchiarendszere vagy egyenlőtlenségstruktúrája.

Ahogy feljebb már írtam, Green amellettt érvelt, hogy „*Hakim túlfeszíti az erotikus tőke fogalmát*” (2013:146). Green saját meghatározása szerint az „*erotikus tőkét úgy lehet elképzelni, mint azon tulajdonságok minőségét és mennyiségét, amelyekkel egy egyén rendelkezik, és amelyek erotikus reakciót váltanak ki egy másik egyénből*” (2008b:32).

„*Azonban, amennyiben a szexuális vonzalom a test vagy az affektus erotizálását foglalja magában, a szexuális mező egyedi tulajdonságokkal rendelkezik, amelyben a tőke számos újszerű formát ölthet, beleértve a fizikai tulajdonságokat (pl. a mellek mérete, magasság, hajszín), az affektív megjelenéseket (pl. butch, nebánsvirág, állatias) és az erotizált szociokulturális stílusokat (pl. a kékgalléros építőmunkás, a katolikus iskolás lány). E jellemzők némelyike a „természetes”, megváltoztathatatlan tulajdonságok közé sorolható (pl. magasság, bőrszín), míg mások megszerzhetők (pl. testformálás mellnagyobbító műtét és zsírleszívás révén, fokozott izomzat testépítéssel, vagy a ruhatár és a frizura „átalakítása”). A testmódosítások esetében a szereplők gyakran tudatában vannak a tőkék átválthatóságának, amelynek során az erotikus tőkét pénzügyi, társadalmi vagy szimbolikus tőkévé alakítják át*” (Green 2008b:32).

Bourdieu eredeti mezőelméletéhez kapcsolódva minél nagyobb egy szexuális mező relatív autonómiája, annál inkább egy adott mezőspecifikus erotikus tőke határozza meg a mező hierarchikus struktúráját, vagyis a „*kívánatosság szintjeit*” (*Tiers of Desirability*, Green 2008b:32). Így a mező aktorai a saját és a mezőre jellemző erotikus habitus alapján „beárazzák” saját magukat és a többi aktort. Green koncepciójának erejét tehát az adja, hogy éppúgy, ahogy Bourdieu szociológiájában, a mező, a habitus és a tőke egyazon magyarázósémában kapcsolódnak össze, mely így szervesen köti össze a vágystruktúrát és a társadalomstruktúrát.

A KONCEPCIÓK MÉRLEGE ÉS KITEKINTÉS

Ahogy Fáber Ágoston (2008:109–110; 2018:100–101) rámutatott: Bourdieu-vel szemben gyakran megfogalmazódott a determinizmus vádja (például Jenkins 1982; Alexander 2000). Ez több elméleti implikációval jár, mint például a habitus tükörképszerű vagy programszerű elképzelése, mely mindig csak újratermeli a *status quót* és ezáltal önmagát is, kizárva ezzel a társadalmi változást, valamint nem adva jó magyarázatot a devianciára vagy a rendszerellenes mozgalmakra. Noha Fáber nem osztja ezeket a vádakokat, kiemelte, hogy „Bourdieu sem teljesen végtelen abban, hogy ez a kritika megfogalmazódhatott” (2008:110). Bourdieu valóban jobban hangsúlyozta azokat az eseteket, mikor a társadalomstruktúra és a habitus cirkulárisan újratermeli egymást. A késői Bourdieu ugyanakkor a pszichoanalitikus metapszichológiából vett fogalmakkal azt hangsúlyozta, hogy a habitus rengeteg tudattalan pszichológiai folyamaton keresztül sajátítja el. Ahogy följebb már hosszabban idéztem: „Csak észrevétlen tranzakciók, félig tudatos kompromisszumok és pszichológiai műveletek egész sora (projekció, azonosulás, áttétel, szublimáció stb.) révén, amelyeket társadalmilag ösztönöznek, támogatnak, csatornáznak, sőt szerveznek, ezek a diszpozíciók apránként alakulnak át specifikus diszpozíciókká [...]” (2000 [1997]:165). Nem véletlen, hogy Green (2008a) is többször hivatkozott a tárgykapcsolati iskolához tartozó Chodorow fejlődéslelektani elméletére, mikor arról írt, hogy az erotikus habitus nem determinisztikus leképeződése sem a kora gyerekkori élményeknek, sem az erotikus mező által felkínált fantázia- és jelentéskészletnek; a konkrét szexuális vágyak nem levezethetőek determinisztikusan sem a pszichoszexuális fejlődés döntő eseményeiből, sem a mező kollektív vágyreprezentációból. Egyrészt, mert a tapasztalatok bonyolult pszichológiai folyamatokon keresztül válnak belsővé, másrészt, mert a személyes élettörténet és annak mélypszichológiai leképeződései a társadalmi sémákkal konstruktív és potenciálisan innovatív kölcsönhatásban válnak habitussá.

„Az internalizáció nem azt jelenti, hogy a gyermek társas-társadalmi világában objektíven létező dolgok közvetlenül beíródnak a tudattalan én-egy-kapcsolat élménybe. A szociális tapasztalatok a gyermek biztonság-, tehetetlenség-, függőség-, szeretet-, konfliktus- és félelemérzéseitől függően különböző pszichológiai jelentéseket kapnak. Az internalizáció torzulásokat, védekező mechanizmusokat és transzformációkat foglal magába. Függ a kapcsolaton belüli affektusok minőségétől, a kapcsolat színterétől, attól a fiziológiai vagy erotikus színtértől, amelyben a kapcsolat zajlik, és a gyermek érési stádiumától. A legkorábbi internalizációk preverbálisak és nagyrészt szomatikus módon tapasztalhatóak. Amikor ezek a legkorábbi önreprezentációk és tárgyreprezentációk felidéződnek, akkor nonverbális szinten és pszichoszomatikusan idéződnek fel. Az internalizációt a fantázia és a konfliktus közvetíti” (Chodorow 1978:50).

A kérdés az, hogy így nem öntjük-e ki (nem öntötte-e ki Bourdieu és Green) a fürdővízzel a gyereket is? Ha azt mondjuk, a pszichoszexuális fejlődés során a gyerek vagy azonosul a szülőkkel vagy nem, vagy elfogadja helyét a világban, vagy pedig állandósult ödipális lázadással és a szimbolikus „szülőgyilkosság” igényével olyan szexuális jelentéseket, ízlésválasztásokat és gyakorlatokat keres, melyek a családjától – azaz attól a miliőtől, amelyben felnőtt – idegenek, akkor nagyon messze kerülünk attól, amit Bourdieu (2002 [1914]:17) a birtokolt tőkék mennyiségéből valószínűsített. Azaz, hogy az aktor milyen politikai beállítottságú, milyen zenét szeret és mi a hobbija. Például azok a gyerekkori élmények, melyek bizonyos mélypszichológiai folyamatok után szexuális szadomazochizmushoz vezetnek, a társadalmi alá-fölérendeltségi viszonyok és bizonyos társadalmilag felkínált „esztétikák” (popkultúra, szexuális mezők, szubkultúrák) habitualizációjával alakítják ki a szexuális szadomazochista vágystruktúrákat és fantáziákat. Magáról a szadomazochizmus és a

társadalmi tér összefüggéseiről azonban nem sokat lehet mondani, legfeljebb talán, hogy a kulturális tőke meglehetősen valószínűsíti a szexuális szubkultúrához tartozást. Magyarul, ha visszatérünk a társadalomstruktúra és a vágystruktúra viszonyához, akkor a pszichoanalízisre való túlzott támaszkodás arra vezethet, hogy oda jutunk, hogy bizonyos társadalmi viszonyok vagy erotizálódnak, vagy nem. Az erotikus habitus esetében célszerű lenne megkülönböztetni elsődleges (családi) és másodlagos (mezőspecifikus) habitust, ami talán közelebb vinne olyan kérdésekhez, hogy mik az erotikus mezők relatív autonómiájának fenntartásának feltételei és kinek van lehetősége belépni ezekbe a mezőkbe, közelebb kerülve a társadalmi tér, az általános katexisstruktúra és a relatíve autonóm erotikus mezők viszonyához.

Hakim erotikustőke-konceptiója több szempontból is nagyon messze van a Bourdieu által leírt társadalmi valóságtól – és általában a második hullámos feminizmus, ma már evidenciának számító megállapításairól a nőiség és szépség viszonyáról (például Bartky 1993 [1988]). Egyrészt az a megállapítás, hogy az erotikus tőke relatíve független a többi tőkefajtától, nagyon messze áll Bourdieu-tól. Az alsóbb osztálypozícióban lévők eleve hátrányból indulnak, mert a munkakörülményeken, a fogyasztáson és hasonló gyakorlatokon keresztül a társadalmi térben elfoglalt pozíció nyomot hagy a testükön, mint ahogy a test érzékelésének társadalmi hierarchiájában az alsóbb osztálypozícióban lévők hexise is alacsonyabban „árazódik be”. Ugyanígy azokban a termelési pozíciókban, ahol több múlik a személyes interakciókon, sokkal jobb eséllyel lehet beruházni erotikus tőkébe, mint a gyártósor mellett. Másrészt a nők előnyét az erotikus tőke terén könnyű olyan paradox módon értelmezni, hogy az elnyomottság végsősoron erőforrás. A női testre vonatkozó beruházások, illetve az e beruházásokat szabályozó normák alapvetően – amellet, hogy szimbolikusan-habituálisan fenntartják az osztályok közötti hierarchiát – jellemzően két dologra irányulnak. Egyrészt, hogy fenntartsák a nemek közötti szigorú szimbolikus-habituális hierarchiát, másrészt, hogy integrálják a női testet a férfi szempontokat univerzalizáló szexualitásba, tehát, hogy szexualizálják a női testet. A női tulajdonságok kidomborítása és a szexualizálás a konkrét gyakorlat szintjén nem elválasztható egymástól. A magassarkú cipő egy optikai trükkkel meghosszabbítja a lábat és kiemeli a csípő és a fenék mozgását, ugyanakkor viselőjét nem túl stabil, nem túl határozott lépésekre kényszeríti, és kiszorítja az olyan „férfias” tevékenységekből, mint a futás vagy az ugrás. A mellnagyobbító szilikon implantátum egyszerre emeli ki a „nőiességet” (már e szónak is szexuális felhangja van) és a szexualitást. A smink, kiváltképp a rúzs és a pirosító a termékeny és szexuálisan érett (leginkább az ovuláló) testben az arc vérellátottságát utánozza, miközben a rúzs a nőiesség egyik szimbóluma és a női és férfi öltözködés egyik legkontrasztosabb választóvonal. Ahogy Bourdieu írta:

„[B]izonyos manírt kényszerít a mozgásra a magas sarok, a kezét lefoglaló kézitáská és főleg a szoknya, amely egész sor tevékenység megghiúsítója vagy akadálya (nem lehet benne futni, bizonyos pózokban leülni stb.), illetve állandó óvintézkedésre szorít. Példa erre az a fiatal nő, aki folyton lesimítja magán a túlságosan kurta szoknyát, vagy alkarjával próbálja takarni a merész dekoltázst, s valóságos akrobata mutatványra kényszerül, hogy összeszorított lábbal szedhessen fel valamit a földről” (Bourdieu 2000 [1998]:32).

Továbbá: *„[A] nőhöz méltó tartózkodáshoz mélységesen kötődő gesztusvilág továbbra is kötelezi őket – mintegy szándékuk ellenére – azután is, hogy az öltözék többé nem parancsolja (pl. a szapora tipegést, amit olykor nadrágot, lapos cipőt viselő nőknél is látni)” (Bourdieu 2000 [1998]:37).*

Green szexuális mező, erotikus tőke és erotikus habitus fogalma sokkal meggyőzőbb, de ebben a koncepcióban az a kérdés, hogy a képesség, hogy valaki a másik vágyának tárgyává váljon, vajon minden esetben

bourdieu-i értelemben vett tőke-e? Green kedvenc példái pont a kiugróan magas autonómiával jellemezhető mezők, a melegbárok körül szerveződő homoszexuális szubkultúrák vagy a szadomazo klubok körül szerveződő szadomazochista szexuális mezők. Hakim koncepciójának minden gyengesége ellenére jól vizualizálható az a jelenet, amikor két állásra jelentkező nő közül a csinosabb vagy szexualizáltabb kapja meg az állást. Bourdieu-i értelemben itt könnyen lehet látni, hogy az erotikus tőke hogyan váltható gazdasági tőkére vagy társadalmi tőkére. Bizonyos képességet vagy tulajdont csak akkor lehet tőkének tekinteni, ha – legalábbis potenciálisan – konvertálható (Bourdieu 1997 [1986]). Ha a multinacionális vállalatok hálózatát szexuális mezőnek tekintjük, melyekben csak bizonyos erotikus tőkékkel és habitusokkal lehet a vágy tárgyává válni (a szadomazo klubban magasra értékelt hipermaszkulinitás és fétisruházat itt nem célravezető), akkor Green szempontjából ugyanúgy érthető, hogy hogyan konvertálható az erotikus tőke más tőkéké. Green sokkal inkább írt nagy autonómiával jellemezhető mezőkről, de hogy az ezekben megszerzett tőke hogyan konvertálható gazdasági tőkévé – legalábbis potenciálisan –, arról csak egy hevenyészett megjegyzést tett egy lábjegyzetben (2008b:29): *„Mint minden tőke, az erotikus tőke is összefügg más tőkékkel, bár nem redukálható más tőkékre. Például a plasztikai sebészethez pénzügyi eszközökre (gazdasági tőkére) van szükség: így bizonyos mértékig az erotikus tőke a gazdasági tőkén keresztül szerezhető meg. Ezzel szemben az erotikus tőke helyettesíthető, amennyiben a szereplők pénzügyi és társadalmi tőke megszerzésére is felhasználhatják”* – írta, de a „visszakonvertálás” aktusa homályban marad.

A valóban nagy autonómiával rendelkező szexuális mezők (szadomazochista, fétis- és PnP-klubok) sokkal inkább leírhatók valamiféle rendszerellenes logikával és azzal, hogy a gazdasági tőkét egy zárt erőterbe csatornazzák: azaz egy olyan képességgé konvertálják, mely által a vágy tárgyává válhatnak, de a mezőn kívüli konvertálási lehetőség nélkül. Maga a tény, hogy a szadomazo szubkultúrában valaki magasan beárazott, valószínűleg nem jelent számára semmi előnyt a zárt és exkluzív szubkultúrán kívül. Persze magán a szubkultúrán belül ettől még jó eséllyel leképeződnek a tőkeviszonyok, de a szubkultúra nem vesz részt a „bővített újratermelésben”. Bourdieu ([1971] 1978:158) is amellettt érvelt, hogy a szimbolikus osztályharc (de lehet ez bármely elnyomott csoport harca) egy szegmense, amikor az osztályok vagy osztályokhoz tartozó szubkultúrák kialakítják a saját testképüket. Mondhatnánk, hogy ezzel együtt meghatározzák a saját erotikus tőkéjüket és legalábbis részben saját erotikus habitusukat. Azonban annak fényében, hogy ezek az alternatív testképek, illetve alternatív elképzelések arról, hogy mi szexuálisan vonzó, milyen sokszor és könnyen fordulnak át pszichopatologikusba, mint a tetoválásfüggőség, a kényszeres testépítés vagy az anorexia (Orbach 2006; Lemma 2010), látható, hogy a szexuális mezők relatív autonómiájának fenntartása valóban (osztály)harc, és hogy a mező tényleg csak *relatív*e autonóm.

Ugyanakkor az a képesség, hogy képesek a vágy tárgyává válni, a kapitalizmus története során sokszor volt rabszolgá- és proletárnők utolsó lehetősége a felszabadulásra vagy a túlélésre azzal, hogy prostituálódtak. Így Green mintha csak az osztályharc relatíve nyerteseit vizsgálta volna, akik képesek egy relatíve autonóm szexuális logikában kathexisviszonyokat kiépíteni és megélni. Azokban az esetekben, amikor valaki minden más erőforrás híján kénytelen a saját szexuális képességeit – erotikus tőkéjét – anyagi tőkére váltani, mint ahogy a prostitúciókutatások és a szexuális ökonómiák szakirodalma tárgyalja, ott nincs mező, mert nincs relatív autonómia. Mintha Green helyesen kritizálná Hakimot, hogy naiv módon olvassa Bourdieu-t, de mintha Green saját kutatási témája miatt – melegbárok, erotikus chatszobák stb. – elfelejtette volna, hogy a mezők relatív autonómiáján kívül is van társadalmi tér, és hogy az abban alacsony pozíciót elfoglalóknak is van képességük a vágy tárgyává válni, noha általában egy specifikus mező relatív autonómiája nélkül.

Összességében a társadalomstruktúra és a vágystruktúra kapcsolatát tárgyaló szakirodalomhoz (főleg *scripting*elmélet, szexuális ökonómiák szakirodalma, szexuálishegemóniák-konceptió) értékes adalék az *erotikus habitus*, *erotikus mező* és *erotikus tőke* koncepciói, főleg annak megértésére, hogy hogyan jönnek létre az alternatív szexualitások relatíve autonóm terei, és hogy hogyan növelik az aktorok a képességüket arra, hogy a vágy tárgyává váljanak. De az autonómia és a meghatározottság, a pszichológiai és a szociológiai, a kényszer és az erőforrás, az egyedi és az általános közötti kapcsolat leírásának megnyugtatóbb elméleti-fogalmi kerete még úgy tűnik hátravan.

HIVATKOZÁSOK

- Alexander, J. C. (2000) *La réduction: critique de Bourdieu*. Paris: Cerf.
- Bartky, S. L. (1992 [1988]) Foucault, a nőiesség és a patriarchális hatalom modernizációja. *Magyar Filozófiai Szemle*, 36(3–4), 434–445.
- Bourdieu, P. (1978 [1971]) Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In Ferge Zs. – Léderer P. (szerk.) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat, 151–164.
- Bourdieu, P. (1979) *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1988 [1984]) *Homo Academicus*. Redwood City: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1990 [1982]) Lecture in the lecture. In *Other Words. Essays Toward a Reflexive Sociology*. Redwood City: Stanford University Press, 177–198.
- Bourdieu, P. (1991 [1982]) *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1996 [1979]) *Distinction. A Social Critique of Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1996 [1992]) *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*. Redwood City: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1997 [1986]) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Bourdieu, P. (1999 [1993]) *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*. Redwood City: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2000 [1997]) *Pascalian Meditations*. Redwood City: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2009 [1972]) *A gyakorlat elméletének vázlatja*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. (2000 [1998]) *Férfiuralom*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. (2002 [1914]) *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. (2010 [1979]) A habitus és az életstílusok tere. *Replika*, 72, 49–94.
- Bourdieu, P. (2013 [1985]) A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In Angelusz R. – Gecser O. – Éber M. Á. (szerk.) *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Budapest: ELTE, 164–177.
- Braudel, F. (1984 [1979]) *Civilization and capitalism 15th–18th century, Vol. III. The perspective of the world*. San Francisco: Harper & Row.
- Button, S. B. (2004) Identity management strategies utilized by lesbian and gay employees: A quantitative investigation. *Group & Organization Management*, 29(4), 470–494. <https://doi.org/10.1177/1059601103257417>
- Chitty, C. (2020) *Sexual Hegemony: Statecraft, Sodomy, and Capital in the Rise of the World System*. Durham: Duke University Press.
- Chodorow, N. J. (1978) *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. California: University of California Press.
- Connell, R. W. (2012 [2019]) *Férfiak. Eltűnő szerepek*. Budapest: Noran Libro.
- Darmon, M. (2016) Bourdieu and psychoanalysis: an empirical and textual study of a *pas de deux*. *The Sociological Review*, 64(1), 110–128. <https://doi.org/10.1111/1467-954x.12349>
- Dunaway, W. A. (2018 [2012]) A félproletár háztartás a modern vilárendszer *longue durée*-je folyamán. *Fordulat*, 24, 53–87.
- Durkheim, É. (1898) La Prohibition de l'inceste et ses origines. *Année sociologique*, 1, 1–70.
- Elias, N. (1987 [1937–1938]) *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Budapest: Gondolat.
- Epstein, S. (1991) Sexuality and identity: The contribution of object relations theory to a constructionist sociology. *Theory and Society*, 20(6), 825–883. <https://doi.org/10.1007/bf00678098>
- Fáber Á. (2008) Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálat. *Replika*, 62, 109–125
- Fáber Á. (2010) *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág.
- Fortunati, L. (1981) *The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor, and Capital*. New York: Autonomedia.
- Fourny, J. F. – Emery, M. (2000) Bourdieu's uneasy psychoanalysis. *SubStance*, 29(3), 103–112. <https://doi.org/10.1353/sub.2000.0032>

- Freud, S. (1982 [1930]) Rossz közérzet a kultúrában. In *Esszék*. Budapest: Gondolat, 327–406.
- Freud, S. (1995 [1905]) Három értekezés a szexualitás elméletéről. In *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest: Cserépfalvi, 31–132.
- Fromm, E. (1993 [1941]) *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Akadémiai.
- Gagnon, J – Simon, W. (1973) *Sexual conduct: The social sources of human sexuality*. Queensland: Aldine.
- Goffman, E. (2000 [1959]) *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest: Pólya.
- Green, A. I. (2008a) Erotic habitus: Toward a sociology of desire. *Theory and society*, 37(6), 597–626.
<https://doi.org/10.1007/s11186-007-9059-4>
- Green, A. I. (2008b) The social organization of desire: The sexual fields approach. *Sociological Theory*, 26(1), 25–50.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2008.00317.x>
- Green, A. I. (2013) ‘Erotic capital’ and the power of desirability: Why ‘honey money’ is a bad collective strategy for remedying gender inequality. *Sexualities*, 16(1–2), 137–158. <https://doi.org/10.1177/1363460712471109>
- Green, A. I. (2014) The sexual fields framework. In uő. (szerk.) *Sexual fields: Toward a sociology of collective sexual life*. Chicago: The University of Chicago Press, 25–56.
- Hakim, C. (2010) Erotic capital. *European sociological review*, 26(5), 499–518. <https://doi.org/10.1093/esr/jcq014>
- Hakim, C. (2011) *Erotic Capital: The Power of Attraction in the Boardroom and the Bedroom*. New York: Basic Books.
- Hanisch, C. (2000 [1969]) The Personal Is Political. In Crow, B. A. (szerk.) *Radical Feminism. A Documentary Reader*. New York: New York University Press, 113–116.
- Janus, S. S. – Janus, C. L. (1996 [1993]) Férfiak és nők: beszámoló a különbségekről. In Tóth L. (szerk.) *A szex II. Szociológia és társadalomtörténet*. Budapest: Új Mandátum, 94–137.
- Jenkins, R. (1982) Pierre Bourdieu and the Reproduction of Determinism. *Sociology*, 16(2), 270–281.
- Kinsey, A. C. (1948) *Sexual Behavior in the Human Male*. Philadelphia: W. B. Saunders Co.
- Kinsey, A. C. (1953) *Sexual Behavior in the Human Female*. Philadelphia: W. B. Saunders Co.
- Kőváry Z. (2012) *Kreativitás és személyiség. A mélylélektani alkotáselméletektől a pszichobiográfiai kutatásig*. Budapest: Oriold és Társai.
- LaPlanche, J. – Pontalis, J.-B. (1988 [1967]) *The Language of Psycho-Analysis*. London: Karnac Books.
- Laumann, E. O. – Gagnon, J. H. (1995) A sociological perspective on sexual action. In Parker, R. G. – Gagnon, J. H. (szerk.) *Conceiving sexuality. Approaches to sex research in a postmodern world*. London – New York: Routledge, 183–213.
- Lemma, A. (2010) *Under the Skin. A Psychoanalytic Study of Body Modification*. London – New York: Routledge.
- MacKinnon, C. A. (1982) Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory. *Signs*, 7(3), 515–544.
<https://doi.org/10.1515/9781474469517-022>
- Marcuse, H. (1966 [1955]) *Eros and civilization*. Boston: Beacon Press.
- Mead, M. (2003 [1928–1949]) *Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban*. Budapest: Osiris.
- Mitchell, S. A. – Black, M. J. (2000 [1995]) *A modern pszichoanalitikus gondolkodás története*. Budapest: Animula.
- Nessaibia, I. – Sageese, R. – Atwood, L. – Bouslama, Z. – Cocci, L. – Merad, T. – Tahraoui, A. (2022) The way COVID-19 transforms our sexual lives. *International Journal of Impotence Research*, 34(2), 117–119.
- Norris, A. H. – Worby, E. (2012) The sexual economy of a sugar plantation: Privatization and social welfare in northern Tanzania. *American Ethnologist*, 39(2), 354–370. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1425.2012.01369.x>
- Orbach, S. (2006) How Can We Have a Body? Desires and Corporeality. *Studies in Gender and Sexuality*, 7, 89–111.
- Reich, W. (1969 [1933]) *Charakteranalyse. Technik und Grundlagen für Studierende und praktizierende Analytiker*. Berlin: de Munter.
- Reich, W. (1983 [1931]) A szexuálpolitikai szövetség platformja. *Medvetánc*, 2–3, 184–191.
- Róheim G. (1999 [1934]) A pszichoanalitikus antropológia. In Tóth L. (szerk.) *Róheim Géza*. Budapest: Új Mandátum, 67–150.
- Rubin, G. S. (2011 [1975]) The Traffic in Women: Notes on the „Political Economy” of Sex. In *Deviations. A Gayle Rubin Reader*. Durham: Duke University Press, 33–65.
- Sanchez, L. E. (1997) Boundaries of Legitimacy: Sex, Violence, Citizenship, and Community in a Local Sexual Economy. *Law and Social Inquiry*, 22(3), 543–580. <https://doi.org/10.1086/492598>

- Simon, W. – Gagnon, J. (1986) Sexual scripts: Permanence and change. *Archives of Sexual Behavior*, 15, 97–120. <https://doi.org/10.1007/bf01542219>
- Stein, A. (1989) Three models of sexuality: Drives, identities and practices. *Sociological Theory*, 7(1), 1–13. <https://doi.org/10.2307/202059>
- Steinmetz, G. (2006) Bourdieu's disavowal of Lacan: psychoanalytic theory and the concepts of "habitus" and "symbolic capital". *Constellations*, 13(4), 445–464. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8675.2006.00415.x>
- Steinmetz, G. (2013) Toward Socioanalysis. The "Traumatic Kernel" of Psychoanalysis and Neo-Bourdieuian Theory. In Gorski, P. S. (szerk.) *Bourdieu and historical analysis*. Durham: Duke University Press, 108–130.
- Steinmetz, G. (2014) From sociology to socioanalysis: Rethinking Bourdieu's concepts of habitus, symbolic capital, and field along psychoanalytic lines. In Chancer, L. – Andrews, J. (szerk.) *The unhappy divorce of sociology and psychoanalysis. Diverse Perspectives on psychosocial*. Cham: Palgrave Macmillan, 203–219.
- Tóth L. (1998) A szexuális gyakorlat alakulása Magyarországon 1991-ben és 1996-ban. Empirikus elemzés. In Tóth L. (szerk.) *A szex II. Szociológia és társadalomtörténet*. Budapest: Új Mandátum, 118–181.
- Valdés Lucas, A. (2019) Can erotic capital subvert masculine economy? Aesthetic work and the post-feminist approach to economics. *Revista De Pensament I Anàlisi*, 24(2), 87–108. <https://doi.org/10.6035/Recerca.2019.24.2.5>
- Von Werlhof, C. (2020 [1980]) Megjegyzések a szexualitás és a gazdaság kapcsolatáról. *Replika*, 117–118, 11–18.
- Walters, M. L. (2011) Straighten up and act like a lady: A qualitative study of lesbian survivors of intimate partner violence. *Journal of Gay & Lesbian Social Services*, 23(2), 250–270. <https://doi.org/10.1080/10538720.2011.559148>
- Weber, M. (1948 [1915]) Religious Rejections of the World and Their Directions. In Gerth, H. H. – Mills, C. W. (szerk.) *From Max Weber: Essays in Sociology*. Oxford: Oxford University Press, 323–362.
- Weiss, M. D. (2006) Working at play: BDSM sexuality in the San Francisco Bay area. *Anthropologica*, 48(2), 229–245. <https://doi.org/10.2307/25605313>
- Whittier, D. K. – Melendez, R. M. (2004) Intersubjectivity in the intrapsychic sexual scripting of gay men. *Culture, Health, and Sexuality*, 6(2), 131–143. <https://doi.org/10.1080/13691050310001607250>
- Whittier, D. K. – Simon, W. (2001) The fuzzy matrix of 'my type' in intrapsychic sexual scripting. *Sexualities*, 4(2), 139–164. <https://doi.org/10.1177/136346001004002003>
- Wright, S. (2018) De-pathologization of consensual BDSM. *The Journal of Sexual Medicine*, 15(5), 622–624. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2018.02.018>
- Zelizer, V. A. (2005) *The Purchase of Intimacy*. Princeton: Princeton University Press.
- Zurndorfer, H. (2016) Men, Women, Money, and Morality: The Development of China's Sexual Economy. *Feminist Economics*, 22(2), 1–23. <https://doi.org/10.1080/13545701.2015.1026834>